

Бондаренко М.Ю.,
аспірант кафедри державної політики
та управління політичними процесами НАДУ

Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства

Розглянуто поняття “соціальний капітал”, проаналізовано його сучасний стан в Україні, вплив на розвиток демократичної держави, досліджено перспективи налагодження взаємодії між державною владою та громадсько-політичними рухами через накопичення соціального капіталу.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадсько-політичні рухи, соціальний капітал, держава.

Бондаренко М.Ю. Социальный капитал как основа развития гражданского общества
Рассмотрено понятие “социальный капитал”, проанализировано его современное состояние в Украине, влияние на развитие демократического государства, исследовано перспективы взаимодействия между государственной властью и общественно-политическими движениями способом накопления социального капитала.

Ключевые слова: гражданское общество, общественно-политические движения, социальный капитал, государство.

Bondarenko M. Y. Social capital as a basis for the development of civil society

The concept of “social capital” are examined in this article. The current state of “social capital” in Ukraine and it's influence on the development of democratic state were analyzed. The perspectives of interaction between state and social and political movements through the accumulation the social capital were examined.

Key words: civil society, social and political movements, social capital, the state.

Постановка проблеми. Формування та розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні пов'язаний, насамперед, з таким поняттям, як “соціальний капітал”.

Він є одним із стимулів на шляху масової самоорганізації громадян, який сприяє встановленню між ними стосунків, заснованих на взаємній довірі та допомозі. Його цілеспрямоване формування і нарощування в просторі міжособових, міжгрупових зв'язків і стосунків дає змогу знайти шлях до гармонізації політичних, соціальних, економічних інтересів, покращити можливості їх раціонального вираження на державному рівні. Наявність соціального капіталу безпосередньо впливає на досягнення стабільності в суспільстві та сприяє демократичному розвитку, а його відсутність, роз'єднаність гальмує розвиток громадянського суспільства. Потенціал соціального капіталу в суспільстві найбільш повно та ефективно може реалізуватися саме через інститути громадянського суспільства, зокрема громадсько-політичні рухи [5]. У цьому аспекті виокремлюється ресурс, який люди отримують завдяки власним соціальним зв'язкам. Актуальним є дослідження впливу соціального капіталу на зростання усвідомленої участі в політичному житті суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні тема соціального капіталу з точки зору державного управління не дуже розвинена. Значний внесок в обґрунтування поняття “соціальний капітал” зробили українські дослідники Е.Гугнін, А.Колодій, М.Лесечко, Ю.Привалов, О.Рогожин, Ю.Сасенко, В.Степаненко, О.Убейволк, А.Чемерис, В.Чепак та Н.Черниш.

Найбільш відомими зарубіжними авторами, що досліджують проблеми соціального капіталу, є П.Бурдье, Дж.Коулмен, Р.Патнем, П.Сорокін, Ф.Фукуяма та інші вчені.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Формування соціального капіталу за допомогою громадсько-політичних рухів має надзвичайно велике значення для формування засад української демократії. Саме вони мають бути тим чинником, що допомагає державній владі визначити та вирішити актуальні проблеми, що в подальшому дасть змогу отримати підтримку суспільства.

Мета статті – дослідити сучасний стан соціального капіталу в Україні, визначити його роль у підвищенні ефективності взаємозв'язку органів державної влади та громадсько-політичних рухів.

Виклад основного змісту. Соціальний капітал – це досягнута на даний момент довіра громадян один до одного. Структурно соціальний капітал є сукупністю різних знань, умінь, навичок, культурних, національних, духовних і ментальних традицій, ідеологічних доктрин, а також мотивацій конкретних людей і життєвого досвіду, що сприймаються суспільством як соціально значущі та цінні. Довіра тут є головним елементом, який забезпечує цілісність усіх перерахованих складових структури соціального капіталу. Таким чином, сутність соціального капіталу визначається мірою взаємної довіри людей у суспільстві. Якщо в суспільстві є взаємна довіра, то можна говорити, що в ньому є і соціальний капітал. Саме довіра в одне ціле єднає окремі індивідуальні капітали людей на рівні трудових колективів, громадських рухів, національних і державних співтовариств. Інакше кажучи, суть соціального капіталу полягає в тому, що громадське багатство створюється завдяки контактам, активізації зв'язків між людьми. Він є основою, на якій тримається вся соціальна цілісність. Дуже часто найцінніші знання й уміння виражені не в явній формі (документах, керівництві, базах даних), а виявляються в соціальному досвіді осіб і ноу-хау окремих членів суспільства. Така ситуація характерна для інститутів громадянського суспільства, де розвиток і процвітання багато в чому залежать від тісних стосунків між людьми, що засновані на повазі.

На думку німецького політолога В.Меркеля: “Проблема розвитку демократичної держави полягає в тому, що громадські рухи можуть бути організовані в короткий термін, а ті цінності та поведінка суспільства, на які спирається демократія, не можуть виникнути спонтанно. Навпаки, вони повинні бути набуті, поширені й історично накопичені як соціальний капітал у результаті довгострокової громадської активності” [4, с. 75]. П.Бурдьє визначав соціальний капітал як “ресурси, засновані на родинних відносинах та відносинах у соціальній групі, що організована за принципом участі” [1, с. 66]. Але найбільшу популярність поняття “соціальний капітал” отримало в розширеному трактуванні Дж.Коулмена, згідно з яким – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що формується в міжособистісних відносинах: зобов'язання та очікування, інформаційні канали і соціальні норми [2, с. 124].

П.Бурдьє, який розглядає соціальний капітал як “сукупність актуальних або потенційних ресурсів, що пов'язані з володінням міцними зв'язками, інституціалізовані відносинами взаємного знайомства і визнання”, підкреслює, що громадські рухи не виникають самі по собі, а формуються через залучення спеціальних стратегій, орієнтованих на інституалізацію групових відносин. Ф.Фукуяма визначає соціальний капітал як певний набір неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени громадського руху, що дає можливість співпрацювати один з одним [7]. Дж.Коулмен розглядав соціальний капітал як необхідне доповнення для ефективного функціонування фізичного і людського капіталів. Він визначав соціальний капітал як потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, цілеспрямовано сформований у міжособистісному просторі.

Вагомий внесок у політичну науку зробив Р. Патнем. Він підкреслює, що “з точки зору політичної стабільності, ефективності урядів і навіть економічного прогресу, соціальний капітал може виявитися ще важливішим чинником, ніж економічні або людські ресурси” [6]. Соціальний капітал науковець визначає як якість діяльності громадських рухів, члени якого співпрацюють на основі, з одного боку, горизонтальної довіри, що породжує згоду учасників руху, а з другого – на основі вертикальної довіри, що полягає у взаємозв’язку з органами державної влади на різних рівнях.

До основних особливостей соціального капіталу відносять:

- соціальний капітал має особливу природу, інші закони і закономірності розвитку. Він формується на основі жертвовності громадян;
- соціальний капітал має властивість зростати від того, наскільки його витрачають, отримані надбання перебувають у власності всього суспільства;
- соціальний капітал може використати не лише той, хто напружує його за рахунок власного часу, енергії, здібностей і талантів, а також будь-який інший громадянин, який активно включився в процес його виробництва.

Людина накопичує соціальний (громадський) капітал у спільній творчій діяльності з іншими людьми все своє життя, передає його іншим людям в різних формах. У вигляді мудрості життя, матеріалізованих результатів праці, що слугують прикладом для здійснення соціально значущих вчинків. Якщо індивідуальний соціальний капітал людини не став цінністю для інших людей, не отримав визнання і попиту в суспільстві, то він і не є таким. З моменту громадського визнання індивідуальний соціальний капітал починає свій істинний рух у суспільстві, отримуючи можливість стрімкого розвитку і зростання. Збільшення соціального капіталу відбувається через громадське визнання й оцінку результатів діяльності людини для членів суспільства. Напружений людиною індивідуальний соціальний капітал сприймається іншими людьми як цінність, яка може бути передана ним і освоєна. Соціальний капітал належить усім членам суспільства. Таким чином, індивідуальний соціальний капітал у процесі свого розвитку і взаємодії формує досить стійку форму соціального капіталу всього суспільства.

Накопичення та подальше розширення соціального капіталу виступає важливим елементом громадянського суспільства, зміцнює та сприяє налагодженню партнерських відносин держави та громадських рухів. Громадські рухи допомагають створювати соціальний капітал, який використовується для формування громадської свідомості, підтримки політичних інститутів і сприяння економічного розвитку країни. Соціальний капітал можна розглядати як сукупність довіри, яку можуть використовувати всі громадяни та яка створюється через мережу соціальної взаємодії громадян. Громадські рухи допомагають створювати таку мережу взаємодії. Завдяки комбінуванню взаємної довіри і досвіду взаємодії громадяни отримують можливість максимально задовольняти свої потреби. Там, де соціальний капітал великий, громадяни через громадсько-політичні рухи активніше беруть участь у державному управлінні.

На наш погляд, результатами процесу накопичення соціального капіталу є:

- розвинена громадська свідомість, яка породжує високий рівень громадсько-політичної участі;
- участь громадян в управлінні державою;
- державна влада, що реагує на потреби та інтереси суспільства;
- прискорений соціально-економічний, політичний розвиток.

Отже, соціальний капітал є ресурсом, на який спирається суспільство у своєму розвитку.

Підтримуючи добровільну діяльність, громадські рухи тим самим збирають людей разом методами, що сприяють виникненню довіри і поведінці в напрямі співпраці. Накопичений таким чином соціальний капітал сприяє участі громадян у політичних інститутах, посилює прихильність цим інститутам. Коли стосунки соціального партнерства сформовані, держава отримує можливість більш ефективно використовувати людські й організаційні ресурси для вирішення соціальних, політичних, економічних проблем. Збалансованість взаємодії держави і громадських рухів залежить від збалансованості структурних компонентів єдиного соціального ресурсу (соціальний капітал), під яким розуміється сукупність усіх можливостей суспільства, що реалізуються. Головна проблема сучасної України – відсутність зрозумілої стратегії розвитку суспільства. Її отриманню може сприяти цілеспрямована політика держави, що забезпечує умови зростання соціального капіталу. Наявна ресурсна база взаємодії держави і громадсько-політичних рухів у сучасній Україні залишає бажати кращого через незначність наявних засобів і внутрішньої незбалансованості складових її компонентів. Існуючу структуру ресурсного забезпечення взаємодії держави й організацій громадянського суспільства не можна назвати повноцінною. Це проявляється, насамперед, у розбалансованості ресурсного забезпечення, коли надлишок одного виду ресурсного забезпечення розвитку суспільства в іншій із взаємодіючих сторін не може дозволити швидко компенсувати його дефіцит у другій із взаємодіючих сторін. Сьогодні подібні структурні перекося ресурсної бази взаємодії стали досить істотними перешкодами, що стримують розвиток українського громадянського суспільства. Найхарактерніші з вказаних перешкод такі:

1. Найбільш популярним серед українських чиновників і лідерів громадських рухів, як і раніше, залишається адміністративний ресурс.

2. Слабкий розвиток інформаційного і правового забезпечення, а також їх недооцінка, особливо на рівні місцевого самоврядування.

3. Механізми доступу громадських рухів до необхідних джерел фінансування не просто не розроблені, але часто штучно ускладнені з боку бюрократичного апарату.

4. Недостатня професійна підготовка (компетентність) державних службовців і лідерів громадських рухів, які повинні безпосередньо брати участь у налагодженні розвитку продуктивної взаємодії. Як засіб ефективного розв'язання цієї проблеми можуть служити спеціальні короткострокові і середньострокові освітні програми з актуальних проблем і перспективних технологій розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Такі програми останніми роками стають усе більш популярними.

Більшість українських громадян прагнуть, щоб політика держави по відношенню до них була чесною, відкритою і зрозумілою. Держава може відіграти основну роль у відновленні взаємної довіри. Готовність громадян до участі в громадських рухах, з одного боку, свідчить про високий рівень соціального капіталу в суспільстві, з другого – саме ця участь формує соціальний капітал, який, у свою чергу, є однією з основних складових високого рівня політичної участі населення. Для підрахунку національного обсягу “соціального капіталу” застосовуються два показники: індекс довіри та членство в громадських об'єднаннях. Приблизний рівень соціального капіталу вимірюють за допомогою соціологічного опитування. Проте найточнішу інформацію про його стан і трансформацію можна отримати за допомогою

регулярного моніторингу процесів, пов'язаних із розвитком і зміцненням соціальної довіри в суспільстві. Згідно з дослідженням Р.Патнема, в США кількість членів різного роду добровільних асоціацій за минулі два-три десятиліття скоротилося в межах 25-50%; час, що витрачається на неформальне спілкування поза роботою, з 1965 р. зменшився на чверть, а на діяльність у громадських організаціях – мало не наполовину, нарешті, індекс довіри (відсоток позитивних відповідей на питання: “Чи можна довіряти людям?”) з 1972 р. знизився приблизно на третину [3, с. 117].

В Україні громадяни не довіряють не лише органам державної влади, а й громадським організаціям. Готовність громадян до участі в громадських рухах, з одного боку, свідчить про високий рівень соціального капіталу в суспільстві, з другого – саме ця участь формує соціальний капітал, який, у свою чергу, є однією з основних складових високого рівня політичної участі населення. Дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова, показало, що в 2011 р. кількість людей, які не довіряють громадським організаціям, становить 50,9%, що порівняно з 2009 р. зменшився на 5,9%, але залишається досить високим. Визначною тенденцією є зменшення відсотка людей, яким байдуже, у 2011 р. він становить 15,8 (2007 р. – 21,1%) [9]. На питання: “Якою мірою Ви впливаєте на владу?” 62,8% людей вважають, що вони зовсім не впливають на місцеву владу та 72,4% – на центральну владу [10]. В Україні 76,2% людей взагалі не залучені до громадської діяльності. За даними соціологічного опитування, членами громадських організацій в Україні є до 6% громадян, повністю чи частково довіряє їм до 32% населення. Це вище, ніж аналогічні показники щодо політичних партій чи профспілок [11].

Вперше з часу виборів Президента України в 2010 р. частка респондентів, які вважають, що нинішня влада гірша, ніж попередня (32,5%), перевищила частку тих, хто вважає, що нинішня влада краща, ніж попередня (18,2%), хоча відносна більшість опитаних (41,2%) схиляються до думки, що нинішня влада нічим суттєво не відрізняється від попередньої [8]. Водночас рівень розвитку мережі громадських організацій, їх впливу в суспільстві та довіри до них з боку населення ще не відповідає критеріям розвинених демократичних країн.

Ще одна проблема в Україні полягає в тому, що, маючи значний сукупний соціальний капітал, людина і суспільство не можуть, а часто і не вміють у звичайних умовах ефективно застосувати його. Ситуація ускладнюється ще й тим, що свідомість української людини кінця ХХ – початку ХХІ ст. орієнтована у зв'язку із ситуацією виживання переважно на зовнішні чинники, а не на внутрішнє духовне зростання. Результативність усієї соціальної цілісності в подібній ситуації дуже низька, що, у свою чергу, сильно гальмує розвиток суспільства. Для України особливо показовий низький рівень членства в громадських організаціях, що пояснюється, у тому числі, дефіцитом вільного часу в населення, оскільки люди зайняті роботою (часто на кількох робочих місцях), яка забирає багато сил, часу і здоров'я. Люди з низькими прибутками меншою мірою залучені в громадських рухах, оскільки у них, як правило, занижений рівень довіри не лише до влади, а й до громадянського суспільства.

Основним ресурсом при розвитку соціального капіталу завжди був і залишається вільний час громадян. Концепція “соціального капіталу” важлива для будь-якої держави, особливо якщо розглядати її з точки зору політичного, соціально-економічного, морально-духовного потенціалу і ресурсу громадянського суспільства. Аналіз поняття соціального капіталу з точки зору державного управління дає змогу теоретично інтегрувати в одне ціле різноманітні форми впливу державної влади на суспільство, часто непомітні як найважливіші для збереження цілісності та розвитку

громадянського суспільства. Ефективність державного управління безпосередньо визначається ефективністю використання соціального капіталу, в різноманітних формах від податків до прав на політичні рішення, що забираються державною владою у суспільства, здатністю держави встановити рівновагу у відносинах панування і підпорядкування в усіх сферах соціального, політичного, економічного, духовного життя. Така відчужена державою форма соціального капіталу є його особливим типом – державним капіталом, який володіє власною структурою і пов'язаний з формуванням особливостей соціальної активності.

Реалізація технологій формування соціального капіталу припускає розробку і застосування:

- регулярного інформування громадян про діяльність державних органів влади. Довіра між владою і громадськістю виникає в тому випадку, якщо забезпечена прозорість і відкритість відносин постійні, є можливість прямих контактів перших осіб з громадянами країни, у тому числі за допомогою засобів масової інформації (газет, радіо, телебачення). Таким чином, першою необхідною умовою функціонування цих механізмів виступає створення повноцінного інформаційного поля взаємодії, коли забезпечена вільна циркуляція інформації усередині співтовариства, виявлено необхідність цієї взаємодії;

- виявлення соціально активних груп громадян, а також забезпечення систематичної роботи з ними. Влада не може успішно працювати без створення досить широкого і впливового прошарку активного населення. Вони або самі ініціативно проявляють свої громадські таланти, пропонуючи своє бачення шляхів розв'язання нагальних соціальних проблем, або влада, зацікавлена в реалізації власних соціальних стратегій, проводить цілеспрямовану роботу з їх пошуку і залучення до співпраці. При цьому для влади важливо виходити з пріоритетів взаємодії з інститутами громадянського суспільства, вміти зрозуміти інтереси цих груп і своєчасно підтримати їх цінні почини;

- зміцнення зворотних зв'язків, що дає змогу перевіряти життєздатність рішень, що приймаються владою, і спрямовувати їх на різних стадіях реалізації. Це може значно підвищити результативність системи державного управління без додаткових фінансових витрат;

- реалізація цільових освітніх програм для організації навчання перспективних працівників та лідерів громадських рухів, що позитивно зарекомендували себе в практичній діяльності. Відповідні професійні навички потрібні не лише державним службовцям, а й лідерам громадських організацій. Для цього необхідно постійно проводити семінари, тренінги, конференції, здійснювати системну інформаційно-просвітницьку діяльність для українського суспільства, постійно розвивати професійні навички, компетенції, що дасть змогу учасникам громадських рухів підвищити інтелектуальний, культурний, освітній рівень, отримати інформацію щодо своїх прав та обов'язків, усвідомити власну необхідність та значимість у розвитку демократичної України. Такі заходи можуть проводитися, зокрема, Національною академією державного управління при Президентові України, а також державними адміністраціями. Сьогодні, коли система віртуального спілкування охопила майже все суспільство, важливе значення відіграє використання Інтернет-ресурсів, за допомогою яких дуже швидко можна поінформувати велику частину населення, провести роз'яснювальну роботу, забезпечити швидке поширення та отримання інформації. Освіта (підвищення кваліфікації, перепідготовка і цільова підготовка кадрів), поки що рідко використовується як ресурс для розвитку взаємодії органів

влади і громадських рухів, особливо на рівні місцевого самоврядування. Україні необхідні фахівці у сфері державного управління і проектування, консультанти й експерти.

Для відновлення довіри людей до органів державної влади потрібні:

- послідовна робота з покращення умов життя людей, формування “середнього класу”;
- розв’язання суспільно важливих проблем, з якими люди самі впоратися не можуть;
- регулярне інформування громадян про прозорість, відкритість, результати діяльності влади;
- подальший розвиток інформаційного суспільства;
- незалежні ЗМІ.

Таким чином, подальша доля таких утворень, як громадські рухи в Україні багато в чому залежатимуть від того, наскільки ефективно будуть застосовуватися технології накопичення та використання соціального капіталу, що дасть змогу позитивно впливати на їх розвиток, стати одним із найважливіших напрямів реалізації державної політики. Подібний підхід відкриває нові можливості взаємодії держави та громадських рухів. Діяльність громадян, що спрямована на безкорисну, безоплатну участь у громадських заходах, сприятиме стабільності та демократизації українського суспільства. Держава має своєчасно помітити і підтримати конструктивні ініціативи таких громадян, спрямувавши їх на благо та не допустити виникнення агресії в разі відсутності можливостей миттєво задовільнити потреби населення. Сьогодні примітне тим, що в Україні склалися мінімальні умови для налагодження процесів самоорганізації суспільства. Створюються й отримують перший досвід служіння людям ті громадські утворення, функціонування яких спрямоване на безпосереднє сприяння розв’язанню найгостріших проблем. Завдяки цьому місцева влада зможе зосередити свої зусилля на тих проблемах, які громадяни та їх організації не здатні вирішити самотійно. Для того щоб українці були успішними учасниками процесу цілеспрямованого накопичення соціального капіталу, вони, крім усього іншого, повинні мати гідні умови життя. Це можливо лише в тому випадку, коли в суспільстві принципово зміниться ставлення до людини. Таким чином, на сучасному етапі розвитку взаємодії держави й громадянського суспільства проблеми накопичення і реалізації соціального капіталу є актуальними. Їх вирішення вимагає від держави і громадянського суспільства значних зусиль, пов’язаних, передусім, із створенням і вдосконаленням системи соціальних мереж, пошуком таких форм, методів, технологій роботи з людьми, які сприяють розвитку моральних якостей, інтелекту, творчих здібностей, виховують соціальну відповідальність. У процесі реалізації цього завдання особлива роль відводиться як державній, так і громадській освіті, яка виступає сьогодні одним із ресурсів накопичення соціального потенціалу і соціального капіталу.

Отже, соціальний капітал є не тільки неодмінною умовою існування дієздатного громадянського суспільства, а і його ресурсом, який дає можливість і впевненість кожному громадянину розвивати власну особистість, загальну довіру один до одного і до органів влади, здатність свідомо “включатися” в роботу того або іншого інституту.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, розглянувши роль громадських об’єднань у формуванні соціального капіталу, можна зробити такі висновки: партнерство держави та громадських рухів слугує не лише зміцненню

існуючого громадянського суспільства, а накопиченню соціального капіталу та подальшому їх розширенню. Розвиток соціального капіталу через активізацію участі населення в суспільному житті є важливою частиною концепції громадянського суспільства. Один із найважливіших аспектів соціального капіталу полягає в здатності до створення об'єднань і до взаємодії. Ця здатність зумовлена культурною специфікою, ступенем довіри. Взаємодія держави і громадянського суспільства є максимально продуктивною, коли держава та громадянське суспільство зрілі, а громадяни соціально активні. Можна сказати, що це є пріоритетними завданнями, на досягнення яких мають бути спрямовані всі основні ресурси країни.

Подальше дослідження означеної проблеми дасть змогу дослідити громадсько-політичні рухи через призму накопичення соціального капіталу, визначити потребу в підвищенні ефективності співпраці між державою та громадянським суспільством та дасть можливість усвідомити майбутні перспективи розвитку демократичної держави.

Список використаних джерел

1. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – Т. 3. – № 5. – 2002. – С. 60-74.
2. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122-139.
3. Левин И. Б. Гражданское общество на Западе и в России / И. Б. Левин // Полис. – 1996. – № 5. – С. 107-119.
4. Меркель В. Теории трансформации. Структура или актор, система или действие? / Повороты истории: Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2 т. Т. 1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / ред.-сост. П. Штыков, С. Шваниц. – СПб. : Летний сад, 2004. – 510 с.
5. Михайловська О. Г. Соціальний капітал” як ресурс інститутів громадянського суспільства / О. Г. Михайловська // Гілея: наук. вісн. – 2010. – Вип. 40. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/P3_doc.pdf
6. Патнем Р. Д. Творення демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. – К. : Основи, 2001. – С. 304.
7. Фукуяма Ф. Соціальний капітал / Ф. Фукуяма // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 2008. – № 53. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm>
8. Опитування: ставлення до влади продовжує погіршуватися (20 квітня 2011 рік) / Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=369
9. Соціологічне опитування: Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001-2011) / Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81
10. Соціологічне опитування: Якою мірою Ви впливаєте на владу? / Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/poll.php?poll_id=441
11. Соціологічне опитування: Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності? / Центр Разумкова. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=367